



BOŻENA GRABOWSKA\* – GORZÓW WLKP.  
KS. DARIUSZ ŚMIERZCHAŁSKI-WACHOCZ\*\* – SZCZECIN

## PORTATYL Z KOŚCIOŁA KARMELITÓW TRZEWICZKOWYCH W TREMBOWLI NA UKRAINIE (1734-1735)

### PORTABLE ALTAR FROM THE CHURCH OF THE CARMELITE MONKS IN TEREBOVIA, UKRAINE (1734–1735)

#### Abstract

In November 2023, a wooden portable altar from Terebovia was discovered during cleaning and renovation works in the attic of the rectory of the Parish of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Opalewo. It was probably brought there in 1945 by Father Artur Marynowski, the first parish priest of Opalewo. Pencil inscriptions on the item indicate that it contained the relics of St Pudenciana and belonged to the Carmelite convent in Terebovia, in the Ruthenian province. It was donated to the monks in 1735 by Jan Tobiasz Augustynowicz, the Armenian Archbishop of Lviv. In the 1930s, their authenticity was confirmed by the Latin Ordinary of Lviv, Bishop Bolesław Twardowski of the Ogończyk coat of arms. The portable altar is therefore a valuable source of information about relations between the Roman Catholic clergy and the Armenian Catholic clergy in Lviv.

Keywords: portable altar; Terebovia; Opalewo; Carmelites of the Ruthenian Province; Armenians; relics

*Translated by Marek Robak-Sobolewski*

---

\* Bożena Grabowska – dr historii sztuki, st. insp. ds. zabytków ruchomych i nieruchomych, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Gorzowie Wlkp.

e-mail: [bgrabowska.nw@gmail.com](mailto:bgrabowska.nw@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0003-3500-1356>

\*\* Ks. Dariusz Śmierzchałski-Wachocz – dr hab. teologii, prof. US, Instytut Nauk Teologicznych, Uniwersytet Szczeciński

e-mail: [dariusz.smierzchalski-wachocz@usz.edu.pl](mailto:dariusz.smierzchalski-wachocz@usz.edu.pl)

<https://orcid.org/0000-0003-0239-6347>

### Streszczenie

W listopadzie 2023 roku na strychu plebanii parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Opalewie w trakcie prac porządkowo-remontowych odnaleziono drewniany portatyl z Trembowli. Miał go przywieźć w 1945 roku ks. Artur Marynowski, pierwszy proboszcz parafii Opalewo. Z napisów ołówkiem znajdujących się na zabytku wynika, że zawierał relikwie św. Prudencji i należał do konwentu Karmelitów w Trembowli, prowincji ruskiej. Zakonnikom podarował go w 1735 roku arcybiskup ormiański Lwowa Jan Tobiasz Augustynowicz. W latach 30. XX wieku ich autentyczność potwierdził ordynariusz łaciński Lwowa bp Bolesław Twardowski herbu Ogończyk. Portatyl jest więc cennym źródłem informacji o relacjach między duchowieństwem rzymskokatolickim a katolickim obrządku ormiańskiego we Lwowie.

Słowa kluczowe: portatyl; Trembowla; Opalewo; karmelici prowincja ruska; Ormianie; relikwie

\*\*\*\*\*

### Wstęp

W listopadzie 2023 roku na strychu plebanii parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Opalewie<sup>1</sup> w trakcie prac porządkowo-remontowych odnaleziono drewniany portatyl z Trembowli. Portatyl miał tu przywieźć ze sobą w 1945 roku ks. Artur Marynowski, będący pierwszym proboszczem parafii Opalewo. Mieszkańcy parafii, wśród których są potomkowie dawnych mieszkańców Trembowli nad rzeką Gniezna oraz okolicznych wiosek (tereny dzisiejszej Ukrainy), wspominają, że ks. Marynowski przyjechał do pobliskiego Świebodzina z jedną walizką. Zapewne w niej był znaleziony relikwiarz ołtarzowy.

### Portatyl

Pierwszą mszę św. odprawił Jezus Chrystus wraz z apostołami w Wieczerniku. Prawdopodobnie korzystał wtedy z niskiego drewnianego stołu. Po zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu Chrystusa oraz zesłaniu Ducha Świętego Kościół

---

<sup>1</sup> Opalewo – wieś w gminie Szczaniec w województwie lubuskim (diecezja zielonogórsko-gorzowska), której początki sięgają XIII wieku. Stanowiła ona wówczas własność wielkopolskiego rodu rycerskiego Orlów-Szaszów, używającego zawołania „Opala”, od którego prawdopodobnie wzięła się nazwa miejscowości. Wieś Opalewo ma typowy dla okresu lokacji układ nazywany owalnicowym. Miejscowość należała następnie do rodu von Knobelsdorff, a potem do von Schlichting. W 1534 roku Caspar von Schlichting darował ją klasztorowi Cystersów w Paradyżu (Gościkowie), których własnością pozostała aż do 1810 roku, do kasaty zakonu. W 1654 roku kościół w Opalewie na krótko stał się zborem, aż decyzją komisji cesarskiej (leżał w okręgu świebodzińskim, enklawie podległej Habsburgom) został przywrócony katolikom i włączony do cysterskiej parafii w Lubrzy. W latach 70. XVIII wieku opalewska świątynia stała się parafialną. Istniejący obecnie kościół, o formach neogotyckich, zbudowany został w latach 1870-1871 na miejscu wcześniejszej świątyni. *Przewodnik po gminie Szczaniec*, red. B. Amrogowicz, A. Pokrywczyńska, H. Butwiłowski, Szczaniec 2013, s. 29; I. Niedźwiecka-Filipiak, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wrocław 2009, s. 68.

zaczął się rozwijać w szybkim tempie. Chrześcijanie nadal zbierali się w domach prywatnych. Specjalne budowle dla celów liturgicznych zaczęły powstawać pod koniec II wieku, choć nadal w większości korzystano z domów prywatnych. Starożytny historyk Euzebiusz z Cezarei Palestyńskiej (ok. 263-340), powołując się na wcześniej żyjącego Dionizego Aleksandryjskiego (247-269), podaje, że funkcję świątyni pełniły nawet pole, pustkowie, statek czy więzienie<sup>2</sup>.

Wydanie edyktu mediolańskiego (313) diametralnie zmieniło sytuację chrześcijaństwa w cesarstwie rzymskim. Na masową skalę zaczęto wznosić świątynie, w których sprawowana była Eucharystia. Sam cesarz Konstantyn Wielki posiadał w swoim kompleksie pałacowym budynek kościelny, jednak kiedy przemieszczał się, zabierał ze sobą namiot urządzony na wzór świątyni. Tę praktykę naśladowali wodzowie jego legionów<sup>3</sup>.

W średniowieczu ukrócono praktyki odprawiania mszy św. poza kościołami. Synod moguncki z 743 roku zakazał duchownym wyruszania z wojskiem na wojny, chyba że zostali oni wyznaczeni do sprawowania mszy dla rycerstwa lub do opieki nad świętymi relikwiami. Przywilej celebracji Eucharystii poza świątynią, w tym także w domu prywatnym, mieli tylko biskupi i zakonnicy. Nosił on nazwę przywilej ołtarza przenośnego<sup>4</sup>. Utracili go zakonnicy postanowieniami soboru trydenckiego (1545-1563). Uprawnienie to utrzymali na stałe kardynałowie, biskupi, misjonarze protonotariusze i audytorzy Roty Rzymskiej<sup>5</sup>. Jednak utrzymała się również praktyka, zgodnie z którą także zwykli kapłani w przypadkach koniecznych – wskazanych przez prawo kościelne – sprawowali mszę św. poza miejscem do tego wyznaczonym. Aczkolwiek na każdą taką okoliczność potrzebna była zgoda biskupa<sup>6</sup>.

Poza kaplicą prywatną Eucharystię sprawowano także na ołtarzu przenośnym zw. portatylem (*altare portatile, altare gestatorium, itineraria, altariolum lapideum*). Była to płyta kamienna czworoboczna, nieraz z rękojęścią dla ułatwienia transportu<sup>7</sup>.

Według tradycji św. Paulin z Noli (353-431), umierając, kazał odprawić mszę św. przy swoim łożu, przypuszczalnie z użyciem portatyli<sup>8</sup>. Od czasu przyjęcia się tradycji sprawowania Eucharystii w obozach portatyłe wożono na wyposażeniu wojska. O takich podróжных ołtarzach wspomina Beda Czcigodny (673-735), a zabierał go z sobą Karol Wielki. Naśladując cesarza, wszyscy książęta posiadali w swoim wyposażeniu podróжный ołtarze przenośne, udając się na wojny, polowania

<sup>2</sup> Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Kraków 2013, s. 189.

<sup>3</sup> T.R. Martin, *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, Poznań 2022, s. 251-253.

<sup>4</sup> B. Neunheuser, *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*, Rzym 2009, s. 220.

<sup>5</sup> M. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia według Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II*, Kielce 1997, s. 299-300.

<sup>6</sup> P. Milcarek, *Historia Mszy. Przewodnik po dziejach liturgii rzymskiej*, Kraków 2009, s. 52; A.J. Nowowiejski, *Msza święta. Wykład (przedsoborowej) liturgii Kościoła Katolickiego*, cz. 2, Warszawa 2001, s. 268-270.

<sup>7</sup> Historyczne ujęcie stosowania portatyli za: J. Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, w: tegoż, *Arten, Bestandteile, Altargrab, Weihe, Symbolik*, Bd. 1, München 1924, s. 419-426.

<sup>8</sup> F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin 2012, s. 312.

czy po prostu podróżując<sup>9</sup>. Ołtarz taki zwykle nazywano kamieniem świętym. Podstawę prawną takiej praktyce dał synod moguncki z 888 roku w kan. 8. W trzecim kapitularku (857) Hincmar żądał, aby to był kamień marmurowy, konsekrowany, z relikwiami we wnętrzu<sup>10</sup>. Od X wieku używano portatyli z kryształu skalnego w metalowej oprawie, szkła szafirowego, drzewa, masy perłowej czy też innych cennych kruszców. Płytę ozdabiała napisy, płaskorzeźby, rysunki. W XIII wieku praktyka korzystania z portatyli została ograniczona<sup>11</sup>.

W średniowieczu nie istniały jednak żadne ściśle wiążące przepisy dotyczące przechowywania relikwii w portatyliach. W drugiej połowie XIV wieku powszechnym zwyczajem było wykonywanie przenośnych ołtarzy z drewna i kamienia. Kamień w nich był umieszczany albo na środku górnej części drewnianej płyty, albo w drewnianej ramie, która tworzyła podstawę dla niewielkiej płytki kamiennej. W niektórych przypadkach tego typu zwyczaj przetrwał aż do okresu nowożytnego<sup>12</sup>.

Interesujące wyjaśnienie praktyki panującej na początku XVI wieku w odniesieniu do materiału, z którego wykonywane były portatyle, zamieścił Silvester de Prierio w swoim dziele *Summa summarum*, opublikowanym w 1516 roku. Wymienia tam cztery rodzaje przenośnych ołtarzy. W pierwszym *sepulchrum* umieszczano w drewnianej podstawie, a kamień był swoistym zamknięciem (*sigillum*) relikwiarza. W drugim rodzaju relikwiarze w całości były z kamienia. W trzecim poświęcony kamień spoczywał na drewnianej podstawce. I wreszcie czwarty, podobnie jak drugi, składał się tylko z poświęconego kamienia, ale różnił się od niego tym, że nie zawierał relikwii. Choć według Prierio ten ostatni rodzaj nie był wykonany zgodnie z ogólnym zwyczajem Kościoła i dlatego nie jest pewne, czy takie portatyle w ogóle mogły być używane. Ogólny rozmiar, lecz nie wygląd portatyli określiły przepisy soboru trydenckiego z 1593 roku; miały one być długości i szerokości 1 palmy<sup>13</sup>.

Święty Karol Boromeusz (1538-1584) w swoim dziele *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae* opisał pożądane cechy portatyli, choć wymienił tylko kamienne w drewnianej oprawie. Według niego:

Kamień portatyli zawsze musi mieć w górnej części wycięcie, które nazywają smussum, o szerokości połowy środkowego palca. Cały kamień ma mieć 20 uncji [36,36 cm] długości i 16 [29,10 cm] szerokości, nie licząc oprawy, w której jest umieszczony. Ta oprawa ma być z jednej orzechowej deski, gruba na około 2 uncje [3,64 cm] lub więcej, stosownie do grubości kamienia. [k. 35v] W tej oprawie, wydrążonej po każdej stronie, stosownie do długości i grubości kamienia, osadza się sam kamień, tak żeby wystająca krawędź deski

<sup>9</sup> M.T. Zahajkiewicz, *Trwale wartości średniowiecznej liturgii*, „Studia Warmińskie”, 37 (2000) nr 1, s. 63.

<sup>10</sup> A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2008, s. 45.

<sup>11</sup> J.-M.R. Tillard OP, *The Eucharist. Pasch of God's People*, Nowy Jork 1966, s. 316-317.

<sup>12</sup> M.T. Zahajkiewicz, *Źródła i badania dziejów średniowiecznej liturgii w Polsce*, „Studia Warmińskie”, 27 (1990) s. 73.

<sup>13</sup> K. Cichoń, *Portatyl. 2. W sztuce*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 8; T. Schwier, *Der „bewegliche Altar” von Eidenberg. Anmerkungen zu einem historischen Sakralrequisit*, „Oberösterreichische Heimatblätter”, 70 (2016) s. 19-24.

obejmowała brzegi kamienia. Na tej oprawie należy też wyraźnie wypisać imiona świętych, których relikwie zostały w niej złożone<sup>14</sup>.

W takim portatylu drewniana rama jest tylko nieznaczającym składnikiem i portatyl nie traci nic ze swojej funkcji po oderwaniu kamienia i wyjęciu go z drewna. Jeśli portatyl zawierał relikwie, to *sepulchrum* wykonywano zazwyczaj nie w kamieniu, ale w drewnie, czasem pod kamieniem, który był zamknięciem, niejako wiekiem „grobowca relikwiarza”. Brak ściśle określonych przepisami kościelnymi reguł dotyczących portatyli nie przeszkodził temu, aby od czasu soboru trydenckiego używano ich do odprawiania mszy św. tam, gdzie nie było stałego ołtarza<sup>15</sup>.

Z czasem zliberalizowano także kryteria określające właściwości portatyli. Jego cechy podyktowane były względami utylitarnymi. Można było używać kamienia naturalnego, twardego, niekoniecznie marmuru. Wtedy wykonany był z jednego kawałka kamienia tak grubego, aby wewnątrz mógł się pomieścić otwór na relikwie. Ale – jak już wspomniano – portatyłe wytwarzano także z drewna. Wielkość powierzchni portatyli miała być dostosowana do podstawy kielicha i wielkości hostii, ewentualnie także puszki z komunikantami do konsekracji. Do jego wnętrza prowadziło wyżłobienie, stanowiące jego grób (*sepulchrum*). Umieszczony na środku otwór na relikwie zamykany był płytką kamienną (*sigillum*), która po konsekracji została do portatyli przymocowana wapnem lub cementem w taki sposób, aby nie wystawała poza jego powierzchnię. Zaprawa była także konsekrowana. Zamknięcia *sepulchrum* dokonywał biskup po dokonaniu konsekracji i umieszczeniu we wnętrzu relikwii świętych męczenników, włożonych do jedwabnych, czerwonych torebek z ziarnkami kadzidła. Relikwie były w postaci kawałków kości świętych. Po dokonaniu tych czynności wyciskano pieczęć lakową na zamkniętym *sepulchrum*. Na odwrotnej stronie portatyli wypisywano zaś datę konsekracji, nazwisko konsekratego i imiona świętych, których relikwie tam umieszczono<sup>16</sup>. I tak właśnie wygląda znaleziony portatyl (il. 1).

Jest z drewna, o wymiarach 42 × 28,5 × 4 cm; przy czym do zasadniczej deski od spodu przytwierdzone są listwy w formie ramki (szerokość 5 cm, grubość 0,70 cm). Jego waga całkowita to 2,20 kg. Od spodu są widoczne pozostałości zaprawy zabezpieczającej grób. Deska jest delikatnie wygięta. W portatylu nie ma relikwii. *Sepulchrum* jest otwarte, w środku pozostała kartka sztywnego papieru złożona w prostokąt, z łacińską inskrypcją *S. Prudentie Mart*<sup>17</sup>. Inskrypcja wykonana została

<sup>14</sup> Cyt. za: P. Krasny, M. Kurzej, *Mediolańskie instrukcje o budynkach i sprzętach kościelnych wydane na polecenie Karola Boromeusza i ich recepcja w Kościele katolickim*, Kraków 2021, s. 245.

<sup>15</sup> Z. Janczewski, *Sprawowanie Eucharystii poza miejscem świętym*, „Prawo Kanoniczne”, 52 (2009) nr 3-4, s. 290.

<sup>16</sup> Cichoń, *Portatyl*, kol. 9.

<sup>17</sup> Św. Prudencja (nazywana także św. Pudencjaną) – rzymska męczennica żyjąca w II wieku, która nocami grzebała męczenników za wiarę. W 1672 roku na starorzymskim cmentarzu Preteksta odnaleziono szczątki z płytą nagrobną, na której wśród palm widniało imię Prudencji. Wiąże się ją ze św. Praksedą, uważaną za jej siostrę, oraz z wymienianym przez św. Pawła (2 Tm 4,21) św. Prudensem, który według tradycji jest jej ojcem. Prudencji poświęcono jedną z najstarszych bazylik rzymskich – Santa Pudenziana na Viminale, pobudowaną na ruinach domu Prudensa za czasów papieża Piusa I (140-155), a przebudowaną w czasach papieża Syryjusza (384-399).

ołówkiem i wynika z niej, że w kartce znajdowały się relikwie świętej. Wymiary kartki, po jej rozłożeniu, to 50 × 80 mm (il. 2).

Od strony frontalnej, patrząc od góry, jest inskrypcja łacińska, zawierająca informacje o konsekratorze i zawartości relikwiarza oraz data konsekracji – 1734. Pośrodku deski jest *sepulchrum*, zabezpieczone lakową okrągłą pieczęcią. Od pieczęci w dół do krawędzi deski znajduje się wyżłobienie, w które wsunięta jest listwa o szerokości 3 cm, zabezpieczona na końcu metalowym czopem lub gwoździem. Na listwie jest inskrypcja po łacinie *S. Prudentia Mart.*

Poniżej pieczęci lakowej umieszczona jest kolejna inskrypcja, informująca o odbiorcy portatylu, czyli konwencie Karmelitów w Trembowli, prowincji ruskiej, oraz data – 1735. Wszystkie napisy, łącznie z legendą pieczęci, dokładnie brzmią:

Ill[ustrissi]mus et Reverend[issi]mus D[omi]nus D[omi]nus Joannes T[obias]  
Augustinowicz Dei et Ap[osto]li[c]ae Sedis / gr[ati]a Archiepiscopus Leopoliens[is]  
Armenor[um] etc., etc., S[anctissi]mi D[omi]ni N[ost]ri Clementis XII /  
Divina Providentia Papae Prelatus Domesticus et Assistens Consecrav[it] hoc  
Portatile ad M[aiorem] D[ei] G[loriam] in quo reposuit Reliquias S[anctae]  
Prudentia / in Eccl[esi]a Archicathedrali Leopoliens[is] Armenor[um] A[nno]  
D[omi]ni 1734 D[ie] [puste miejsce] Junii.

Pro Ecclesia Trembovliensi Ordinis Carmelitarum Antiq[uae] Reg[ularis] Ob-  
serv[antiae] Provinciae / Russia S[ancti] Joseph Comparatum Anno D[omi]ni  
1735 Die 19 Xmbris [= Decembris]

[Na otoku pieczęci] Archiepiscopus Leopoliens[is] Rit[us] Lat[ini] Boleslaus  
Twardowski

[Na przywieszeniu pieczęci] Prudentia

#### Tłumaczenie:

Najświeńniejszy i najczcigodniejszy pan, pan Jan Tobiasz Augustynowicz, z łaski Boga i Stolicy Apostolskiej arcybiskup lwowski Ormian itd. itd., najświętszego pana naszego Klemensa XII, z Bożej Opatrzności papieża, prałat domowy i asystent, konsekrował ten portatyl na większą chwałę Boga, w którym [portatylu] złożył relikwie św. Prudencji, w kościele archikatedralnym lwowskim Ormian, roku Pańskiego 1734, dnia [puste miejsce] czerwca.

Dla kościoła trembowelskiego Zakonu Karmelitów Obserwancji Dawnej Reguły, prowincji ruskiej, świętego Józefa, nabyte roku Pańskiego 1735 dnia 19 grudnia

[Na otoku pieczęci] Arcybiskup lwowski rytu łacińskiego Bolesław Twardowski

[Na przywieszeniu pieczęci] Prudentja (il. 3).

Co wiązało ormiańskiego arcybiskupa lwowskiego z karmelitami? Otóż są między nimi istotne parantele, których źródła leżą u przyczyn sprowadzenia karmelitów do Polski. Zakon ten miał wspomagać Kościół unicki, a jego klasztory miały służyć za hospicjum dla misjonarzy udających się do Persji. W zamiarze

---

Według tradycji papież Paschalis I (817-824) przeniósł ciało św. Pudencjany do kościoła św. Pudencjany, za: A. Borelli, *Santa Prassede di Roma, Vergine e martire*, <http://www.santiebeati.it/dettaglio/63850> (dostęp: 11.07.2024). Liturgiczne wspomnienie świętej przypada 21 lipca.

karmelici mieli nawracać prawosławnych. W tym celu planowano założyć seminarium w Berdyczowie, czego jednak nie uczyniono. Niemniej klasztory na wschodnich terenach, zwłaszcza w Głębokiem, Berdyczowie i Kamieńcu Podolskim, uważano za placówki misyjne. Karmelici z Polski wysyłani byli w XVII wieku do seminarium misyjnego w Rzymie, a stamtąd do Persji<sup>18</sup>. I choć zadanie pozyskania prawosławnych dla Kościoła unickiego nie powiodło się, to karmelici mieli istotny, według niektórych badaczy<sup>19</sup>, udział w doprowadzeniu do skutku unii Ormian lwowskich, a ich zwierzchnik bp Mikołaj Torosowicz<sup>20</sup> złożył w 1630 roku publiczne wyznanie wiary w kościele Karmelitów Bosych we Lwowie na ręce o. Michała od Zwiastowania, prowincjała polskiej prowincji karmelitów pw. Ducha Świętego<sup>21</sup> (il. 4).

Arcybiskup ormiański Tobiasz Jan Augustynowicz (1664-1751)<sup>22</sup> kontynuował ambitne zamierzenia jednego ze swoich poprzedników, a jednocześnie swojego chrzestnego ojca. W 1719 roku złożył homagium w Rzymie i przez papieża Klemensa X, w dniu święta Apostołów Piotra i Pawła, 29 czerwca, został nominowany na asystenta tronu papieskiego i prałata nadwornego, a także uzyskał relikwie św. Klemensa męczennika, które po powrocie do Lwowa wystawił do czci publicznej w swojej katedrze, w relikwiarzu w kształcie srebrnego sarkofagu<sup>23</sup>.

Klasztor w Trembowli został ufundowany w centrum miasta, położonego nad rzeką Gniezną, dopływie Seretu. Najpierw drewniane zabudowania klasztorne powstały dzięki hojności podkomorzego lwowskiego i starosty trembowelskiego Piotra z Ossy Ożgi herbu Rawicz, który w 1617 roku zapisał zakonnikom swoją działkę miejską. Budowa klasztoru trwała długo, przerywały ją rozmaite burze dziejowe, najazdy Turków i Tatarów oraz wywołane przez nie pożary. Tak stało się m.in. w 1672 roku, a także później, gdy zespół kościelno-klasztorny pełnił wraz z otoczeniem funkcję przedniego fortu dla zamku trembowelskiego, mimo że klasztor był otoczony murem obronnym z basztami w narożach i ze strzelnicami. Lecz wcześniej, w 1635 roku, ukończono budowę murowanego kościoła, na co właściciel wsi Łoszniowa Adam Komarowski przekazał 6000 zł. Jednak wyposażanie kościoła trwało latami, wystrój wnętrza ukończono dopiero w połowie

<sup>18</sup> Byli to: o. Dionizy Miliński, o. Hieronim Ciołek Drzewicki, o. Mikołaj Kazimierski, o. Ignacy od Jezusa, o. Gerard Gluchowski i o. Władysław Reuzner, za: C. Gil OCD, *Przeszłość misyjna prowincji polskiej*, w: *Listy polskich misjonarzy z Burundi*, Kraków 1979, s. 20-31; S. Kościółkowski, *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*, vol. I- II, London 1939 (recenzja), „Kwartalnik Historyczny na Wschodzie”, 1 (1944) s. 114.

<sup>19</sup> S. Praśkiewicz OCD, *Działalność misyjna polskich karmelitów bosych wczoraj i dziś*, „Biuletyn Misjologiczno-Religioznawczy”, 79 (2009) z. 1, s. 161.

<sup>20</sup> K. Stopka, *Genealogia Torosowiczów, czyli o przodkach i rodzinie twórcy unii Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 3 (2015) s. 7-60.

<sup>21</sup> Bp Mikołaj Torosowicz dokonał wyznania wiary wraz z kapłanami A. Serepkowiczem, H. Hacereszowiczem, mnichem Zozymem i S. Jakobowiczem. Uroczystość odbyła się 24 października 1630 roku.

<sup>22</sup> D. Kajetanowicz, *Jan Tobiasz Augustynowicz (1664-1751)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, pod red. W. Konopczyńskiego, Kraków 1935, s. 185.

<sup>23</sup> Tenże, *Katedra ormiańska i jej otoczenie (przewodnik)*, Lwów 1930, s. 28.

XVIII wieku, o czym dokładnie pisze Andrzej Betlej w tomie *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*<sup>24</sup>. Podaje tam także szczegóły dotyczące znajdujących się w kościele ołtarzy, przytaczając w aneksach opisy zawarte w kolejnych inwentarzach. W *Aneksie IV* w inwentarzu z 1825 roku przy opisie ołtarzy jest mowa o znajdujących się w nich portatylach. Większość z nich jest kamienna, jedynie w dwóch ołtarzach, wykonanych w latach 1752-1753 przez Sebastiana Fesingera – Serca Pana Jezusa z rzeźbą Jezusa Ukrzyżowanego, na którym stały relikwie św. Feliksa, oraz św. Józefa – portatyle są „kamienne w drewno opravione”<sup>25</sup>. Możliwe, że kamienne było *sepulchrum*, a drewniana oprawa miała wielkość tabliczki, na której można było umieścić kielich i hostię. Po kasacie zakonu karmelitów kościół stał się siedzibą parafii i jego stan pogarszał się. W 1903 roku został zamknięty ze względu na zły stan techniczny, lecz wkrótce przeprowadzono w nim niezbędne prace remontowe i znów udostępniono go wiernym, ówczesny proboszcz zlecił też budowę prowizorycznej kaplicy na terenie klasztoru. Rok później rozpoczęły się kolejne prace remontowe i kościół ponownie udostępniono wiernym. W 1930 roku wrócili do niego karmelici, którzy w 1945 roku opuścili go, zabierając ze sobą m.in. otaczany czią obraz Matki Bożej, znajdujący się obecnie w kościele św. Katarzyny w Gdańsku. W trembowelskiej świątyni krótko sprawowali posługę duchowni okolicznych parafii; jeden z nich, ks. Artur Marynowski (1896-1958), zabrał ze sobą portatyl i wyjechał do Polski, na tereny późniejszej diecezji gorzowskiej, gdzie otrzymał probostwo w Opalewie k. Świebodzina, a następnie w Wojciechowie na Dolnym Śląsku.

Tymczasem los nie oszczędzał trembowelskiej świątyni. Najpierw budynek adaptowano na potrzeby fabryki ozdób choinkowych, w 1987 roku doszło w niej do pożaru, który całkowicie zniszczył wnętrze budynku. W 1991 roku kościół został przekazany Ukrainskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej, która przemianowała jego wezwanie na św. Wołodymyra. Dzięki staraniom dziekana o. Włodimira Yakubyszyna odbudowano fasadę wieżową, lecz w wyniku remontu usunięto ostatnie relikty barokowych fresków. Niemniej zespół obecnie jest uznany za zabytek o znaczeniu krajowym<sup>26</sup>.

### Portatyl w Opalewie

Fakt odnalezienia drewnianej oprawy portatylu na plebanii w Opalewie przynosi wiele cennych informacji o stosunkach pomiędzy duchowieństwem rzymskokatolickim a katolickim obrządku ormiańskiego. Jest to aspekt słabo przebadany, a znalezisko jest nie tylko potwierdzeniem równoprawności obrządków (łacińskiego, greckiego i ormiańskiego) w diecezji lwowskiej, ale świadczy także o aktywności biskupa ormiańskiego w stosunku do parafii obrządku łacińskiego. Darowane relikwie były długo używane, zadbano więc o ponowne potwierdzenie

<sup>24</sup> A. Betlej, *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i klasztor OO. Karmelitów Trze-wickowych w Trembowli*, w: *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 17, red. A. Betlej, J.K. Ostrowski, Kraków 2009, s. 353-395 – tam omówienie dokumentów źródłowych dotyczących klasztoru.

<sup>25</sup> Tamże.

<sup>26</sup> A. Betlej, *Pomocnik historyczny. Zostało z dziedzictwa*, „Polityka”, (2015) nr 2, s. 159.

ich autentyczności przez metropolitę lwowskiego obrządku łacińskiego Bolesława Twardowskiego.

Według relacji dawnych mieszkańców Trembowli, a właściwie już potomków osadników z Kresów Wschodnich, obecnie mieszkańców Wolimirzyc w gminie Szczaniec, na ten teren portatyl-relikwiarz ołtarzowy przywiózł ks. Artur Marynowski. Świecenia kapłańskie otrzymał on w 1911 roku we Lwowie z rąk abp. Józefa Bilczewskiego. Był proboszczem w Uhryńkowcach, dek. Jazłowiec. W 1933 roku otrzymał probostwo w Boryczówce<sup>27</sup>. Według wspomnień Stanisława Mularczyka<sup>28</sup> podczas wojny mieszkał na stałe w Trembowli, a nie w Boryczówce, być może wówczas wszedł w posiadanie portatylu.

W 1944 roku nacjonałiści ukraińscy z OUN-UPA zamordowali w Boryczówce dziewięciu Polaków<sup>29</sup>. Do 1945 roku wieś zamieszkiwali głównie Polacy, którzy zostali następnie wysiedleni na Dolny Śląsk. W sierpniu 1945 roku ks. A. Marynowski znalazł się w Świebodzinie. 26 listopada 1945 roku został mianowany wikariuszem kooperatorem z prawami i obowiązkami proboszcza w Świebodzinie oraz wikariuszem ekonomem w Opalewie z obowiązkiem rezydencji w Szczaniecu. Obsługiwał też Koźminek<sup>30</sup>. W skromnym bagażu księdza mieszczącym się w jednej walizce znajdował się portatyl ormiański z Trembowli. Widocznie ks. Marynowski korzystał z niego w czasie tułaczki na Ziemię Odzyskaną. Poza tym kapłan nie był pewny, czy na Ziemiach Zachodnich zostanie czynne katolickie świątynie, gdzie będzie mógł sprawować Eucharystię, stąd portatyl gwarantował mu możliwość sprawowania mszy św. w warunkach polowych. W ten sposób portatyl z dalekiej Trembowli znalazł się na plebanii w Opalewie (il. 5-8).

W ramach adaptacji zastanych kościołów na terenie parafii Opalewo dla celów kultowych zgodnie z wymaganiami liturgicznymi obowiązującego wtedy rytu trydenckiego relikwie znajdujące się w przenośnym relikwiarzu z Trembowli zostały z niego wyjęte i umieszczone w mensach ołtarzowych kościołów w Opalewie i Smardzewie, gdzie pozostają po dzień dzisiejszy.

W latach 1951-1952 ks. Marynowski był jeszcze proboszczem w parafii Stara Wiśniewka i Wojcieszycy na Dolnym Śląsku. W 1952 roku przeszedł w stan spoczynku. Zmarł w 1958 roku w Pieszcach<sup>31</sup>.

### Zakończenie

Portatyl znaleziony na strychu plebanii w Opalewie, choć niekompletny, bo pozbawiony relikwii i konsekrowanej zaprawy na jego odwrotnej stronie, pozostaje ciekawym artefaktem historii mieszkańców przybyłych do parafii Opalewo z Kresów Wschodnich, gdzie krzyżowały się tradycje Kościoła wschodniego

<sup>27</sup> Ks. R.R. Kufel, *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim. 1945-1956*, t. 3, Zielona Góra 2018, s. 33; M. Leszczyński, *Księża diecezjalni ekspatrianci archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny*, Warszawa 2021.

<sup>28</sup> A. Mularczyk, *Tato*, <https://mularczyk-rodzice.jimdofree.com/tato/> (dostęp: 5.04.2024).

<sup>29</sup> H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2006, s. 392.

<sup>30</sup> Kufel, *Słownik*, s. 34.

<sup>31</sup> Tamże.

z zachodnim. Odnajdują się w nim wszystkie trzy klasyczne kategorie materiałów źródłowych wyróżnionych przez Johanna Gustava Droysena; są nimi: Überreste – pozostałości, Denkmäler – pomniki i Quellen – źródła<sup>32</sup>. Portatyl jest pozostałością po duszpasterskiej działalności trembowelskich karmelitów, jednocześnie świadectwem dziejów polskiego Kościoła na Kresach, a także źródłem historycznym, składającym się z przekazu pisanego oraz z części materialnej, zachowanej mimo trudnych wojennych okoliczności.

Poza tym historia przenośnego relikwiarza ołtarzowego powiązana jest także z historią życia i posługi ks. Artura Juliana Marynowskiego, którego gorliwość duszpasterska i przezorność ocaliła ten ciekawy zabytek historii sztuki sakralnej.

## REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

### Opracowania

- Betlej Andrzej, *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i klasztor OO. Karmelitów Trzewickich w Trembowli*, w: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 17, red. A. Betlej, J.K. Ostrowski, Kraków 2009, s. 353-423.
- Betlej Andrzej, *Pomocnik historyczny. Zostało z dziedzictwa*, „Polityka”, (2015) nr 2, s. 156-159.
- Braun Joseph, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, w: tegoż, *Arten, Bestandteile, Altargrab, Weihe, Symbolik*, t. 1, München 1924, s. 419-426.
- Braun Joseph, *Die Reliquiare. Des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg im Breisgau 1940.
- Braun Joseph, *Die Liturgische Gewandung im Occident und Orient*, Darmstadt 1964.
- Chajko Grzegorz, *Arcybiskup Bolesław Twardowski (1864-1944). Metropolita lwowski obrządku łacińskiego*, Rzeszów 2010.
- Cichoń Krzysztof, Konieczny Mariusz, *Portatyl*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 7-10.
- Drączkowski Franciszek, *Patrologia*, Pelplin 2012.
- Droysen Johann Gustav, *Grundriss der Historik*, Leipzig 1882.
- Dziadzio Andrzej, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2008.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Kraków 2013.
- Gil Czesław OCD, *Przeszłość misyjna prowincji polskiej*, w: *Listy polskich misjonarzy z Burundi*, Kraków 1979, s. 20-31.
- Janczewski Zbigniew, *Sprawowanie Eucharystii poza miejscem świętym*, „Prawo Kanoniczne”, 52 (2009) nr 3-4, s. 285-302.
- Kajetanowicz Dionizy, *Katedra ormiańska i jej otoczenie (przewodnik)*, Lwów 1930.
- Kajetanowicz Dionizy, *Tobiasz Jan Abakanowicz (1664-1751)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, pod red. W. Konopczyńskiego, Kraków 1935, s. 185.
- Komański Henryk, Siekierka Szczepan, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2006.

<sup>32</sup> J.G. Droysen, *Grundriss der Historik*, Leipzig 1882, s. 14-16.

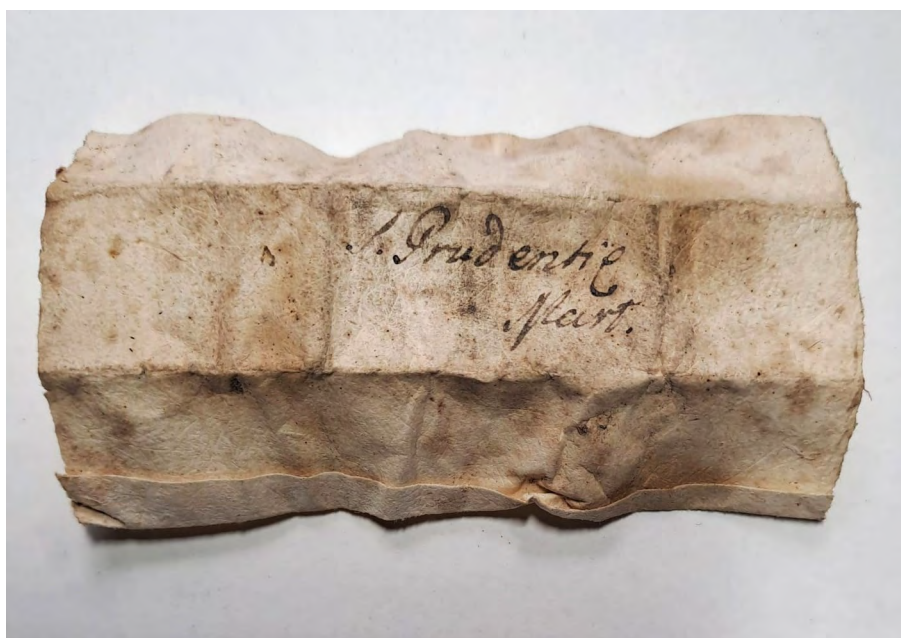
- Kościałkowski Stanisław, *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papai Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*, t. I- II, London 1939 (recenzja), „Kwartalnik Historyczny na Wschodzie”, 1 (1944) s. 114.
- Krasny Piotr, Kurzej Michał, *Mediolańskie instrukcje o budynkach i sprzętach kościelnych wydane na polecenie Karola Boromeusza i ich recepcja w Kościele katolickim*, Kraków 2021.
- Kufel Robert Romuald, *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945-1956*, t. 3, Zielona Góra 2016.
- Leszczyński Mariusz, *Księża diecezjalni ekspatrianci archidiecezji łwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny*, Warszawa 2021.
- Martin Thomas Runge, *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, Poznań 2022.
- Neunheuser Burkhard, *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*, Rzym 2009.
- Niedźwiecka-Filipiak Irena, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wrocław 2009.
- Nowowiejski Antoni Julian, *Msza święta. Wykład (predsoborowej) liturgii Kościoła Katolickiego*, cz. 1-2, Warszawa 2001.
- Pastuszko Marian, *Najświętsza Eucharystia według Kodeksu prawa kanonicznego Jana Pawła II*, Kielce 1997.
- Prąskiewicz Szczepan OCD, *Działalność misyjna polskich karmelitów bosych wczoraj i dziś*, „Biuletyn Misjologiczno-Religioznawczy”, 79 (2009) z. 1, s. 159-174.
- Schwierz Thomas, *Der „bewegliche Altar” von Eidenberg. Anmerkungen zu einem historischen Sakralrequisit*, „Oberösterreichische Heimatblätter”, 70 (2016) s. 19-24.
- Stopka Krzysztof, *Genealogia Torosowiczów, czyli o przodkach i rodzinie twórcy unii Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 3 (2015) s. 7-60.
- Śniadoch Grzegorz, *Msza święta trydencka: mity i prawda*, Ząbki 2014.
- Tillard Jean-Marie-Roger OP, *The Eucharist. Pasch of God's People*, Nowy Jork 1966.
- Zahajkiewicz Marek Tomasz, *Trwale wartości średniowiecznej liturgii*, „Studia Warmińskie”, 37 (2000) nr 1, s. 61-68.
- Zahajkiewicz Marek Tomasz, *Źródła i badania dziejów średniowiecznej liturgii w Polsce*, „Studia Warmińskie”, 27 (1990) s. 67-88.

### Netografia

- Borelli Antonio, *Santa Prassede di Roma, Vergine e martire*, <http://www.santiebeati.it/dettaglio/63850> (dostęp: 11.07.2024).
- Mularczyk Andrzej, *Tato*, <https://mularczyk-rodzice.jimdofree.com/tato/> (dostęp: 5.04.2024).



Il. 1. Portatyl z Trembowli w kościele w Opalewie, fot. ks. D. Śmierchalski-Wachocz



Il. 2. Kartka z portatylu z Trembowli w kościele w Opalewie, fot. ks. D. Śmierchalski-Wachocz



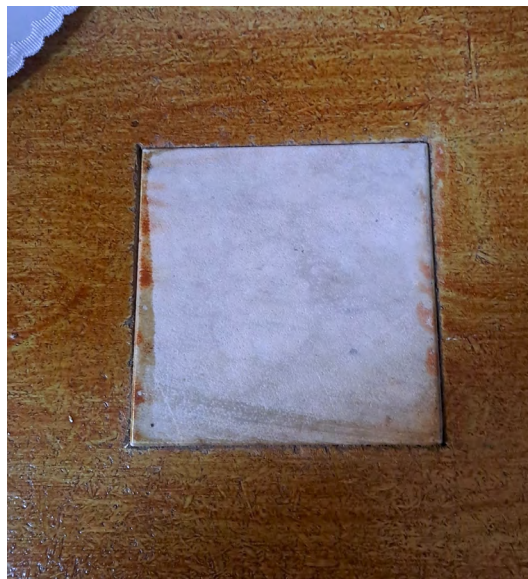
Il. 3. Kościół Karmelitów w Trembowli, rycina Aleksandra Kühleweina wg Alfreda Rurawskiego, „Kłosy” z 30.10.1873, s. 283



Il. 4. Portret abp. Jana Tobiasza Augustynowicza pędzla Eustachego Bielawskiego, <https://wiki.ormianie.pl/index.php?title=Plik:JTAugustynowicz.jpg>



Il. 5. Ołtarz w kościele w Opalewie, fot. ks. D. Śmierchalski-Wachocz



Il. 6. Mensa ołtarzowa w kościele w Opalewie, fot. ks. D. Śmierchalski-Wachocz



Il. 7. Ołtarz w kościele w Smardzewie, fot. ks. D. Śmierzchalski-Wachocz



Il. 8. Mensa ołtarzowa w kościele w Smardzewie, fot. ks. D. Śmierzchalski-Wachocz